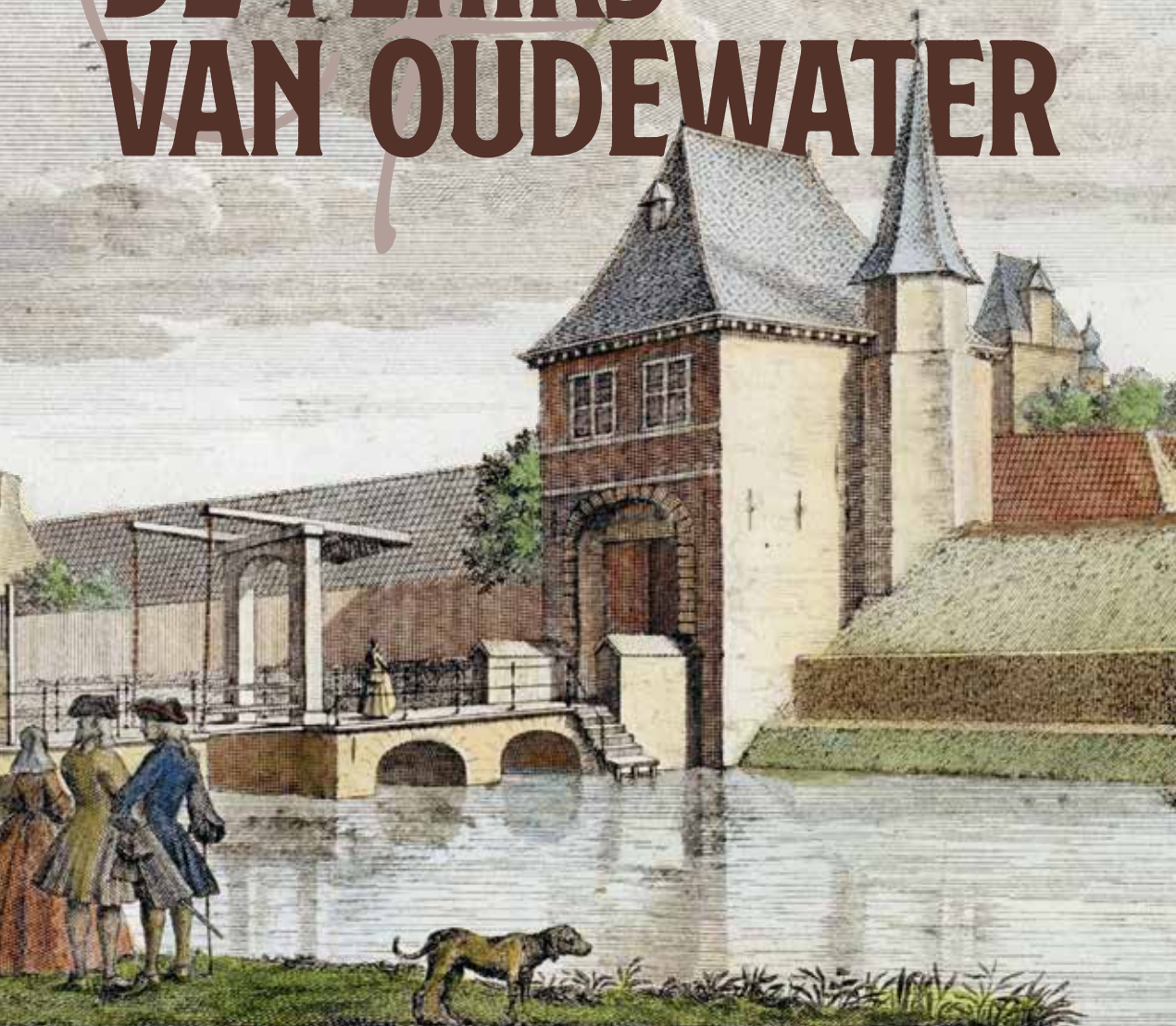

DE FENIKS VAN OUDEWATER

NETTIE STOPPELENBURG

De Feniks van Oudewater

De Feniks van Oudewater

NETTIE STOPPELENBURG

Hilversum
Verloren
2025

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt door financiële steun van de Stichting Cultureel Sociaal Fonds Mooyman-MARTENS.

Afbeelding op het omslag:
voorzijde, De Nieuwe of Utrechtse poort, ook wel Waardpoort. Ingekleurde prent van F. van Bleijswyk naar tekening van H. de Winter. Particulier bezit; *achterzijde*, Hierges op zijn paard. Detail van het schilderij van de Oudewaterse Moord. Foto C.J.H. Meijerink.

© 2025 Nettie Stoppelenburg
Uitgeverij Verloren bv
Torenlaan 25
1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

ISBN 9789464552089

Omslagontwerp: WarmGrijs/Robert Koopman, Hilversum
Opmaak: Rombus/Eva Nicole Pool, Hilversum

Wij hebben ons best gedaan om alle rechthebbenden van het beeldmateriaal te achterhalen. Meent u dat uw materiaal gebruikt is zonder voorafgaande toestemming, neemt u dan contact op met de auteur.

This publication has been produced in accordance with the EU Deforestation Regulation (EUDR). No part of this publication may be reproduced in any form, including use for text and datamining, without written permission from the publisher.

Inhoud

Inleiding	7
Het beleg in data en getallen	10
1 Oudewater voorafgaand aan de opstand	12
2 Oudewater sluit zich aan	26
3 Oudewater in oorlog	39
4 De Moord in beeld	54
5 De lege stad	76
6 Nieuwe vestingwerken	94
7 Metamorfose van een kerk	112
8 De architecten van de wederopbouw	123
9 Zorg voor hulpbehoevende burgers	139
10 Nieuwkomers	152
11 Goede ordre en discipline	160
12 Tot nut en vermaak	169
13 Een stad in touw	180
14 Geloven en samenleven	197
15 Tegenpolen	210
16 Van incruypers en muytmaeckers	221
17 Met stenen, zwaarden en musketten	234
18 Op weg naar de vrede	251
19 De schilder en het schilderij van de Moord	261
20 Van propaganda voor de opstand tot voetnoot in de geschiedenis	274
21 De herdenking van de Oudewaterse Moord	291
Noten	300
Bibliografie	318

Inleiding

Oudewater herdenkt nog jaarlijks de Oudewaterse Moord: de inname van de stad door het Spaanse leger in 1575. Het is geen uitbundig feest dat van heinde en verre bezoekers trekt maar een heel sober gebeuren. Sinds 1650 speelt het schilderij gemaakt door Dirck Stoop de belangrijkste rol. Elk jaar wordt bij dat schilderij in het stadhuis het verhaal van de belegering, de beschieting, de bestorming en de plundering van de stad verteld. Het Spaanse legerkamp, het geschut, de soldaten, het gevecht in de bres, de plundering van de stad, de slachtoffers, de vluchtende burgers, ze zijn geschilderd tegen de achtergrond van het Oudewater van 1650. De voorstelling is gebaseerd op de verhalen van de overlevenden. Want ondanks de furie van de Spaanse soldaten overleefden veel inwoners de Oudewaterse Moord en hun verhalen zijn later vastgelegd. Zo weten we van de stapels lijken, van de gijzelaars en van de branden. En van de avonturen van de overlevenden.

In 2005 verscheen mijn boek *De Oudewaterse Moord*. Daarin vertelde ik het verhaal van de ellende die Oudewater tijdens de Tachtigjarige Oorlog meemaakte, hoe hier in de loop van de eeuwen naar gekeken werd en de geschiedenis van de herdenking. De belangrijkste aanleiding voor het schrijven van dit boek was de prachtige serie foto's die C.J.H. Meijerink met assistentie van Jacques Zanen maakte van het schilderij van de Oudewaterse Moord. De transcripties van de verschillende archieven van Oudewater die Coen van Wijnwaarden in deze tijd maakte, waren daarbij een grote ondersteuning. Maar de publicatie van dit boek betekende niet het einde van mijn onderzoek. In de jaren die volgden ontdekte ik aanvullende bronnen, met name ook door de nieuwe inventaris van het oud-archief van de stad Oudewater. Dat bracht niet alleen bronnen over de oorlogsellende aan het licht maar ook bronnen over het herstel van de stad en de samenleving in de stad. Een belangrijke bijdrage kwam ook van historica Marlies van Leeuwen. Zij stelde mij een nog onbekend getuigenverslag ter beschikking dat zij bij haar archiefonderzoek in het kader van haar project over het leven en werk van Huybrecht Duifhuis had aange troffen.

Wat was de aanleiding voor de Oudewaterse Moord? Oudewater had zich in 1572 aangesloten bij de opstand. Het was al jaren duidelijk dat een groeiend aantal inwoners ontevreden was met de maatregelen die het landsbestuur

nam. Sommigen hadden meegevochten in de Slag bij Oosterweel in 1567. Daarnaast waren er de nodige aanhangers van de 'Nieuwe Leer', in welke vorm dan ook, in de stad. Toen er een afvaardiging van de Geuzen naar Oudewater kwam, was er weinig voor nodig om het stadsbestuur te overtuigen. Met afgevaardigden uit Dordrecht, Haarlem, Leiden, Gouda, Rotterdam, Leiden, Gorcum, Alkmaar, Hoorn en Delft waren ook afgevaardigden uit Oudewater aanwezig op de Eerste Vrije Statenvergadering in Dordrecht. De protestanten in Oudewater kregen een predikant en konden hun godsdienst in het openbaar belijden. Maar dat betekende niet dat de priesters verjaagd werden en de kloosters gesloten. Integendeel, het lijkt er nog het meeste op dat beide religies naast elkaar uitgeoefend konden worden. De Spanjaarden die Oudewater in 1575 bestormden, maakten ook geen onderscheid tussen katholieke geestelijken en gewone burgers, zelfs niet tussen mannen, vrouwen en kinderen. Ze werden allemaal slachtoffer van het geweld, zonder onderscheid.

In de jaren na 1572 trokken Spaanse legers door de Noordelijke Nederlanden om de opstandige steden in te nemen en met geweld gehoorzaamheid aan de koning af te dwingen. Zutphen, Naarden en Haarlem zijn bekend en berucht. Alkmaar wist een beleg te doorstaan, Leiden werd na een maandenlang beleg door de Geuzen ontzet. In de eerste maanden van 1575 nam het Spaanse leger Leerdam en Buren in. Via Utrecht trok het leger naar Oudewater.

Dat kwam niet onverwacht. De Staten van Holland verwachtten een offensief tegen de grenssteden tussen Utrecht en Holland: Woerden, Oudewater en Schoonhoven. In de eerste maanden van 1575 deden zij dan ook hun best om de steden weerbaar te maken. Oudewater was de eerste van deze drie steden die belegerd werd en stormenderhand door het Spaanse leger werd ingenomen. Schoonhoven gaf zich over om een soortgelijk drama als in Oudewater te voorkomen. Alleen Woerden wist de belegering te doorstaan, bijna een jaar lang.

Het oorlogsgeweld had grote gevolgen voor Oudewater en haar inwoners. De overlevenden vertrokken uit de stad en het duurde meer dan een jaar voordat de bezetters verdreven werden en de herbouw van start kon gaan. Een deel van de stad was in vlammen opgegaan en moest letterlijk van de grond af worden herbouwd. Ook de archieven van stad, kerk en schutterij waren verbrand. De bestuurders zochten naarstig naar duplicaten van die verloren gegane archieven. Dat was immers het bewijsmateriaal voor inkomsten zoals de pacht van boerderijen, tuinen en huizen. Met het verlies van de middeleeuwse archieven van stad en kerk ging ook het verleden van Oudewater als rijke middeleeuwse stad grotendeels verloren.

De verdraagzaamheid van voor de inname van de stad kenmerkte ook de eerste periode van de wederopbouw. De nonnen uit het Ursulaconvent kwamen terug en kregen onderdak in hun klooster. De priesters kwamen terug. Protestanten en katholieken werkten samen aan het herstel van hun stad, van nieuwe vestingwerken tot de zorg voor hulpbehoevenden. Vluchtelingen wer-

den opgevangen en nieuwkomers verwelkomd. Ze hielpen allemaal mee aan de herbouw, zowel op economisch gebied als de herbouw in steen. De oude binnenstad van Oudewater is nog steeds de stad die na 1576 uit de as herrees. De touwslagers van Oudewater werkten als nooit tevoren. De fraaie gevels die menig toerist nu bewondert, konden bekostigd worden met het geld dat de lijndraaiers verdienden op hun touwbanen.

Maar er waren ook momenten dat het misging. Dat katholieken en protestanten tegenover elkaar kwamen te staan, dat de protestanten onderling zo heftig verdeeld raakten dat de ene groepering met musketten bij de kerk stond om de andere te verjagen. Hoe kon het zo hoog oplopen? Was die verdraagzaamheid alleen een façade geweest? Speelden de nieuwe burgers een rol?

De periode 1575-1650 is de tijd dat Oudewater als het ware opnieuw geboren werd. 7 augustus 1575 werd daarmee een ijkpunt voor de stad: een einde maar ook een nieuw begin, een sterven en een wedergeboorte. Niet voor niets wordt de Oudewaterse Moord nog steeds herdacht.

Het beleg in data en getallen

- 19 juli 1575: het Spaanse leger trekt over de Damweg; gevecht om de schans bij de Rolaf.
- 20 juli 1575: brief naar de prins van Oranje.
- 29 juli 1575: de artillerie trekt door Utrecht op weg naar Oudewater.
- 3 augustus 1575: het geschut komt in actie, maar er is onvoldoende ammunitie.
- 6 augustus 1575: beschieting.
- 7 augustus 1575: bestorming.
- 11 augustus 1575: schijnbeleg voor Woerden.
- 12 augustus 1575: het Spaanse leger trekt zich terug naar Oudewater en vandaar naar Schoonhoven.
- 23 augustus 1575: beschieting van Schoonhoven.
- 24 augustus 1575: Schoonhoven geeft zich over.
- 27 augustus 1575: munitie in het Spaanse leger bij Schoonhoven.
- 8 september 1575: het Spaanse leger trekt op naar Woerden, omsingeling van de stad.
- 19 september 1575: Spaanse soldaten trekken naar Krimpen voor een aanval op de schans bij Ridderkerk, plunderen in de Krimpenerwaard en Benschop.
- 24 augustus 1576: het beleg van Woerden wordt opgebroken.
- 12 november 1576: de Staten van Holland en Zeeland verlenen vrijstelling van belasting aan de inwoners van Oudewater die hun stad willen terugveroveren.
- 29 november 1576: het stadsbestuur van Gouda bespreekt een brief uit Oudewater van jonkheer Adriaen van Swieten.
- 3 december 1576: in de Staten-Generaal wordt gemeld dat Oudewater weer in handen van de Geuzen is.
- 21 december 1576: begin van het beleg van de Vredenburg.

Het Spaanse leger

3 regimenten Duitse huursoldaten onder commando van Hierges, Fugger en de Graaf van Meghen: 1 regiment = 1500-3500 man, per regiment meerdere vendels > minstens 4500 soldaten.

3 regimenten Waalse huursoldaten onder commando van Verdugo, Gallo en Floyon: minstens 4500 soldaten.

1 regiment Spanjaarden onder commando van Valdez: minstens 1500 soldaten.

>> minstens 10.500 soldaten (IISG noemt 14.000).

9 ruitereenheden: per eenheid 60 man > 540 man.

15 vendels schansgravers.

26 kanonnen (volgens de plattegrond van Hierges).

Inwoners

Schatting op basis van kerkelijke gegevens voor stad en omgeving: 4000.

Binnen de stadsmuren, schatting: 2000.

Overlevenden in 1615 in Oudewater: 321.

De verdedigers

Volgens Mendosa: 2800 mannen.

Volgens opgaven van de burgers: 700 verdedigers, waarvan 350 huursoldaten onder de kapiteins:

Kapitein Hans Munter;

Kapitein Santa Maria;

Kapitein Marcault;

Kapitein Sletter/Drinkwerk.

1 Oudewater voorafgaand aan de opstand

Oudewater is ontstaan in een meander van de Hollandsche IJssel, op een punt waar de oude rivierloop afboog naar het noorden. Toen de rivier haar nieuwe loop vond tussen Oudewater en Montfoort was die oude meander ‘het oude water’ en later kreeg dit stukje rivier de naam ‘Linschoten’. Het oudste stadsdeel van Oudewater ligt rond de Sint Michaëlskerk. Vanaf de elfde eeuw stond hier een stenen kerkgebouw. Waarschijnlijk was hier ook het oudste bestuurscentrum te vinden, immers, nog in de zestiende eeuw stond de schandpaal op het kerkhof. Dat bestuurscentrum heeft zich in de loop van de tijd verplaatst, eerst naar de Hallebrug, de huidige Marktbrug, en in de zestiende eeuw naar het nieuwe stadhuis aan de Visbrug.

Van het Sticht naar Holland

Er was in die eeuwen meer veranderd. Bisschop Hendrik van Vianden gaf Oudewater stadsrechten, een gebeurtenis die in 1265 plaats moet hebben gevonden. Oudewater bezegelde trots haar documenten met haar eerste wapen, een viooltje in een ruit. Oudewater was één van de westelijke stadjes in het Sticht, het gebied dat door de bisschop van Utrecht als wereldlijk vorst werd beheerd. In 1281 stond de bisschop van Utrecht Oudewater, Woerden, Bodegraven, Diemen en Muiden af aan de graaf van Holland als onderpand voor een lening. Het zou tijdelijk zijn, maar omdat de bisschop van Utrecht medeschuldig was aan de moord op graaf Floris V in 1296 verklaarden de regenten van de jonge graaf Jan de lening vervallen. Voortaan hoorde Oudewater bij Holland en de grens met het Sticht lag net ten oosten en ten zuiden van de stad. Dat was een wat precaire positie. In 1321 schonk graaf Willem III aan Oudewater 200 pond om stadsmuren te bouwen zodat de stad beter te verdedigen was. Oudewater kreeg in deze tijd ook een nieuw stadswapen: een dubbele burcht met daarop een klimmende leeuw.

Als grensstad speelde Oudewater een rol bij conflicten tussen Holland en het Sticht. In 1323 legden elect-bisschop Jan van Diest en graaf Willem III hier een twist bij. Waarschijnlijk logeerde het gezelschap in Johannierter Commanderie aan de Kapellestraat. Oudewater had in deze tijd zoveel schade geleden door

de oorlog tussen Holland en het Sticht, dat het daarvoor een schadevergoeding kreeg.¹ In 1345 brak weer een periode van onrust aan. Graaf Willem IV belegerde Utrecht om zijn gezag over bisschop Jan van Arkel te laten gelden. Utrecht gaf zich over, maar graaf Willem sneuvelde een paar maanden later zonder duidelijke erfgenaam en dat gaf de bisschop weer alle vrijheid.

Bisschop Jan van Arkel maakte handig gebruik van de moeizame machtswisseling in Holland en begon met een belegering van IJsselstein, dat graaf Willem IV in 1345 had geholpen. In 1347 probeerde graaf Willem V bisschop Jan te verzoenen met Arnoud van IJsselstein, opnieuw in Oudewater. Maar voor bisschop Jan van Arkel was Oudewater ook een steen des aanstoets. Op dat moment was Oudewater nog de enige stad in het Land van Woerden: Woerden kreeg pas in 1372 stadsrechten. En Oudewater had de Utrechtse kooplieden uitgesloten van haar markt. Op 26 maart 1349 viel de bisschop met een leger uit Utrecht Oudewater aan. Na drie bestormingen namen zij de stad in.² Een van de bronnen die hierover bericht, is de Tielse kroniek:

In 1349 daags na Maria Boodschap nam de bisschop van Utrecht, heer Jan van Arkel, met de burgerij van Utrecht de stad Oudewater in. Ze namen vele burgers gevangen, maakten veel buit en zijn roemvol teruggekeerd, nadat tal van eerbare mannen door de Utrechtse burgers waren omgebracht. Men stak de stad Oudewater in brand. Tijdens hun verblijf daar waren Utrechtse raadsleden een huis binnengegaan om zich erover te beraden wat ze met de stad zouden doen. Een vrouw sloot hen daar op en stak het huis in brand, zo zijn ze daar in het vuur omgekomen.³

Afb. 1.1 Zegel van Oudewater met viooltje, 1294. Het Utrechts Archief, toegang 216, inv.nr. 1602.

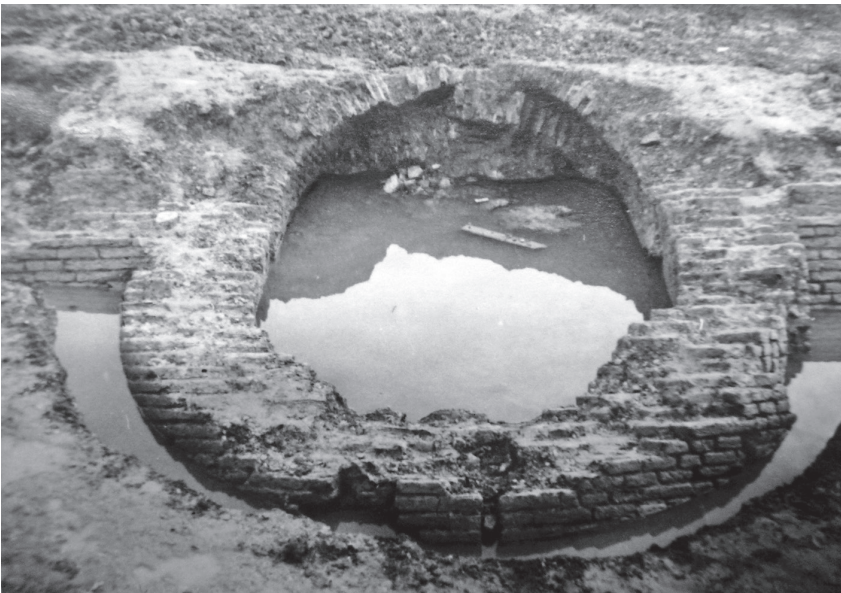

Afb. 1.2 Zegel van Oudewater met dubbele burcht en klimmende leeuw, 1356. Het Utrechts Archief, toegang 216, inv.nr. 1606.

Marktstad

Ondanks de verwoesting en ondanks de pest die in deze tijd veel slachtoffers maakte, wist Oudewater zich snel te herstellen en haar positie te handhaven. Een belangrijke factor daarin was ongetwijfeld dat Oudewater in de middeleeuwen een reputatie had opgebouwd als marktstad met een markt van meer dan regionaal belang. Hoewel het middeleeuws archief van Oudewater verloren is gegaan, zijn er in bronnen uit andere archieven toch de nodige vermeldingen te vinden die wijzen op het economisch belang van de stad. Al in 1293 werd een ‘Lombardenhuis’ genoemd.⁴ In 1310 blijkt er een tol te zijn in Oudewater, als de bisschop van Utrecht de abdis van Rijnsburg tolvrijheid verleent van de tol in Oudewater.⁵

Uit opgravingen van de wal bij Biezentoren – onder het huidige appartementencomplex aan de Van Veenendaalstraat – bleek dat de verdedigingswerken al kort na de bouw vernieuwd en verbeterd waren. Er was dus ondanks alle plunderingen geld voor herbouw. In de oorkondes lijkt het zelfs alsof er niets gebeurd is. Oudewater wordt genoemd als één van de steden van Holland in de ‘soeninge’ tussen graaf Willem V en bisschop Jan van Arkel uit 1351. Met de andere steden van Holland beloofde Oudewater de graaf te steunen. Graaf Willem V bevestigde op zijn beurt de rechten en vrijheden van Oudewater. Een aanwijzing voor het herstel van Oudewater als marktstad is de vondst van de ‘goldgulden’ geslagen ten tijde van bisschop Gerlach van Mainz, dus in de periode 1353-1371. Een dergelijke waardevolle gouden munt uit Mainz kan alleen via een koopman in Oudewater zijn gekomen.⁶

Afb. 1.3 Opgravingen bij de Biezentoren, ca. 1950. RHC Rijnstreek en Lopikerwaard, Collectie Van der Lee.

Oudewater en Jacoba

Zo heftig als in 1349 werd in de volgende eeuwen niet meer hoewel de stad in de laatste fase van de Hoekse en Kabeljauwse twisten wel de nodige risico's nam. Graaf Willem VI, ook bekend als Willem van Oostervant, gaf Oudewater verschillende privileges. Graaf Willem bevestigde bij zijn aantreden in 1404 de privileges die Oudewater al bezat, gaf de stad een jaar later het windrecht met een nieuw privilege om een eigen molen te mogen bouwen en bevestigde in 1413 het privilege voor het houden van een paardenmarkt. Graaf Willem had geen wettige zoons, alleen een dochter, vrouwe Jacoba. In 1416 ondertekende het stadsbestuur van Oudewater de 'Acte van Belofte' om Jacoba te

Afb. 1.4 Munt van bisschop Gerlach van Mainz, 1353-1371. Bodemvondst Oudewater, particulier bezit.

huldigen als landsvrouwe. Holland was een zwaardleen en het was te verwachten dat de opvolging door een vrouw problemen zou geven. In 1425 wist Jacoba met hulp van trouwe edelen te ontsnappen uit het kasteel van Gent, waar zij gevangen zat. Ze ging naar Schoonhoven. Schoonhoven, Oudewater en Gouda waren Jacoba trouw en rond deze steden laaiden de vijandelijkheden tegen de Kabeljauwen en hun leider Filips de Goede op. Jacoba verbleef op het kasteel in Gouda maar in 1425 hield zij ook een blijde inkomste in Oudewater. In 1428 moest Jacoba vrede sluiten en in het vredesverdrag, de 'Zoen van Delft', worden Schoonhoven, Oudewater en Gouda nog speciaal genoemd. Oudewater kwam er goed vanaf en voor het landsbestuur was de 'Zoen van Delft' een bijzondere ontwikkeling met de instelling van het Hof van Holland en de Staten van Holland.

Net buiten Oudewater in de polder Vliet op de oeverwal van de Hollandsche IJssel lag het kasteel Te Vliet. Het was gebouwd in de tweede helft van de dertiende eeuw door Gerrit van den Vliet, een broer van Herman van Woerden. De heren Van Vliet hadden geen gezag over Oudewater maar bezaten wel een huis in de stad en als sinds 1392 een bank in de kerk. In 1411 huwelijkte graaf Willem zijn bastaarddochter Beatrice, op dat moment al weduwe van Philips van Dorp, uit aan Jan van den Vliet. Als bruidsschat kreeg Jan van den Vliet de ambachtsheerlijkheid 's-Heeraartsberg.⁷ Jan van den Vliet had met graaf Willem gevochten in de slag bij Othée tegen de burgers van Luik die in opstand waren gekomen tegen hun elect-bisschop Jan van Beieren, de broer van graaf Willem. Jan van den Vliet was op het slagveld tot ridder geslagen. Jan van Bei-

In juli 1575 begon een Spaans offensief tegen de grenssteden tussen Holland en het Sticht: Woerden, Oudewater en Schoonhoven. Oudewater was het eerste slachtoffer. In de voorafgaande jaren waren de middeleeuwse vestingwerken versterkt en uitgebreid, maar het was niet voldoende om de beschieting en de bestorming te weerstaan. De vijandelijke soldaten trokken moordend en plunderend door de stad terwijl de burgers delen van de stad in brand staken.

Het duurde een jaar voordat de wederopbouw van Oudewater kon beginnen. Niet alleen de bouw van nieuwe vestingwerken en de herbouw van de huizen, maar ook de wederopbouw van een samenleving. Overlevenden keerden terug, nieuwkomers waren welkom en ondanks de financiële moeilijkheden werden vluchtelingen en hulpbehoevenden opgevangen. Vooral dankzij de touwindustrie keerde de welvaart in de stad terug en de bouwmeesters uit de tijd van de wederopbouw bepalen nog steeds het beeld van de stad. Niettemin, de tolerantie die de eerste jaren na de aanvang de herbouw kenmerkte, verdween toen de stad door religieuze twisten steeds verder verdeeld raakte.

Pas in 1650 gaf het stadsbestuur opdracht voor het grote schilderij van de 'Oudewaterse Moord'. Het vervulde vanaf het begin een belangrijke rol in de jaarlijkse herdenking. Was de 'Oudewaterse Moord' in de eerste decennia een propaganda item voor de opstand, geleidelijk aan verdween het verhaal uit de geschiedenisboeken. Niet in Oudewater: daar wordt nog steeds herdacht.

Nettie Stoppelenburg studeerde zowel kunstgeschiedenis als archeologie. Zij werkte als medewerker educatie en informatie bij Het Utrechts Archief. Sinds zij in 1999 betrokken raakte bij de oprichting van Het Touwmuseum in Oudewater doet zij archiefonderzoek naar de geschiedenis van deze stad. Zij publiceerde hierover onder andere in het tijdschrift *Heemtijdighen*, in het *Jaarboek Oud-Utrecht* en in het tijdschrift *Gens Nostra*.

